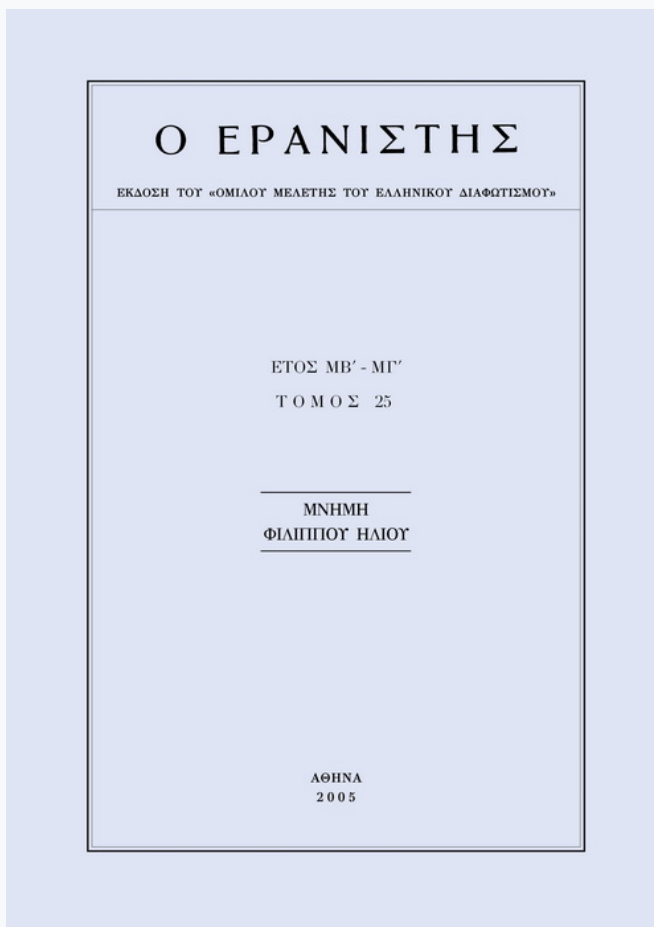

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Κοραϊκά παραλειπόμενα [Γ']. Η ημιτελής έκδοση κειμένων και επιστολών του Κοραή από τον Α. Μάμουκα (1861). Νέα στοιχεία

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.51](https://doi.org/10.12681/er.51)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2005). Κοραϊκά παραλειπόμενα [Γ']. Η ημιτελής έκδοση κειμένων και επιστολών του Κοραή από τον Α. Μάμουκα (1861). Νέα στοιχεία. *The Gleaner*, 25, 432–438. <https://doi.org/10.12681/er.51>

ΚΟΡΑΪΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ [Γ']

Ἡ ἡμιτελὴς ἔκδοση κειμένων καὶ ἐπιστολῶν τοῦ Κοραΐ
ἀπὸ τὸν Α. Μάμουκα (1861) – Νέα στοιχεῖα

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΑΝΟΛΟΚΛΗΡΩΤΗΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ τοῦ Ἀνδρέα Ζ. Μάμουκα στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ἀρχὲς τῆς ἐπομένης, νὰ ἐκδώσει μιὰ δίτομη συλλογὴ ἀνέκδοτων ἔργων καὶ ἐπιστολῶν τοῦ Ἀδ. Κοραΐ μετὴν οὐσιαστικῆ συμβολῆ, ὡς ἀποστολέα τῶν ἐγγράφων καὶ συνάμα χρηματοδό-τη, τοῦ χιώτη ἐφημέριου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Μασσαλίας Καλλι-νίκου Κρεατσούλη, μποροῦμε νὰ τὸ ἀνασυνθέσουμε χωρὶς σχεδὸν κενὰ με-βάση ὅσα δημοσιεύματα, παλαιότερα καὶ νεότερα, ἀναφέρονται μετὴν λιγότε-ρες ἢ περισσότερες λεπτομέρειες στὸ θέμα, ὅπως π.χ. αὐτὰ τῶν Κων. Ἀμά-ντου,¹ Θεμ. Βολίδη,² Γεωρ. Λαδᾶ,³ Α. Καλβοκορέση⁴ καὶ Στέρ. Φασουλᾶ-κη.⁵ Ὅμως ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε στὴν κατάληξη τοῦ ἐκδοτικοῦ ἐκείνου ἐγχειρήματος, γιὰ νὰ θυμίσουμε ὅτι τὰ 12 τυπογραφικὰ φύλλα (ἀπὸ τὰ 30 περίπου, σύμφωνα μετὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ἐκδότη) τοῦ πρώτου τόμου ὑπῆρξαν τὰ μοναδικὰ ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τοῦ 1861 ὡς τὸν Αὐγού-στο τοῦ ἴδιου χρόνου καὶ περιεῖχαν σὲ τρεῖς ἐνότητα Α' τὴν Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου πρὸς τὸν Φίλιππο Μελάγγχθονα τῆς 24 Φεβρουαρίου 1543 μετὰ προλεγόμενα καὶ ὑποσελίδιες σημειώσεις τοῦ Κοραΐ καὶ γαλλικὴ μετάφραση τῆς Ἐπιστολῆς (σ. 1-23), Β' τὴν «Σημειώσεις εἰς τὸ Προσω-ρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους» μετὰ δύο πίνακες λέξεων (σ. 25-186) καὶ Γ', στὴν ἐνότητα τῶν «Ἐπιστολῶν», δύο μονάχα κοραϊκὰ γράμματα, τὰ πρῶτα χρονολογικὰ στὴν ὑπὸ δημοσίευση σειρά, τὸ πρὸς τοὺς Σουλιῶτες τῆς 22.4.1803 καὶ τὸ πρὸς τὸν Ἀνδρέα Ἰδρωμένο τῆς 27.11.1803 (σ. 187-192). Ὁ θάνατος τοῦ Κρεατσούλη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1861 διέκοψε ὀριστικὰ τὴν ἔκδοση, ἀφοῦ ἡ ἀποστολὴ τῶν ἀναγκαίων χρη-

1. «Ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Καλλινίκου Κρεατσούλη», *Χιακὰ Χρονικὰ* 6 (1926), 155-157.

2. *Ἀδαμαντίου Κοραΐ Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους*, Ἀθήνα 1933, σ. θ' - ιγ'.

3. «Περὶ ἐνὸς βιβλίου περιέχοντος ἀνέκδοτα ἔργα καὶ ἐπιστολὰς τοῦ Ἀδ. Κοραΐ», στὸ *Βιβλιογραφικὰ ἔρευνα ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ*, Ἀθήνα 1934, σ. 34-38.

4. «Ἀνδρέας Ζανῆ Μάμουκας», *ΔΙΕΕ* 13 (1959), 403-412.

5. *Ἀνδρέου Μάμουκα Ἀδαμάντιος Κοραΐς, Βίος καὶ ἔργα*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1989, Προλογικὸ σημείωμα σ. XIV-XVII (καὶ Σημειώσεις).

ματικῶν ποσῶν δὲν συνεχίστηκε ἔκτοτε.⁶ Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς μελετητῆς (Βολίδης, Λαδάς, Φασουλᾶκης) μπόρεσαν νὰ ἀποκτήσουν, στὸ σύνολό της ἢ ἀποσπασματικά, τὴ δωδεκάδα τῶν τυπογραφικῶν τευχῶν, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ προφανῶς διασκορπίστηκαν ἀπὸ τὶς ἀποθήκες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μάμουκα (1884) καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια, ὁ Βολίδης μάλιστα —προσωρινὸς κάτοχος ἐνὸς συρραμμένου ἀντιτύπου μὲ τὰ δώδεκα τυπογραφικά ποὺ τοῦ παραχώρησε ἡ Μαρία Γ. Χατζιδάκι, κόρη τοῦ Μάμουκα καὶ σύζυγος τοῦ ἐπιφανοῦς γλωσσολόγου⁷— στὸ τυπωμένο κείμενο τῶν σελίδων 25-186 βασίστηκε γιὰ νὰ ἐκδώσει τὸ 1933 τὶς «Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος». Τῶν κοραϊκῶν αὐτογράφων ὡστόσο ἡ τύχη ὑπῆρξε ἀπὸ τότε ζητούμενο τῆς ἔρευνας.

Παρακάτω θὰ γίνῃ φανερὸ πρῶτον ὅτι ὁ Μάμουκας ὡς τὴν ὥρα ποὺ ἀποχρυσταλλώθηκε τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῆ τῆς Μασσαλίας στὸ πλαίσιο τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὸ μεγάλο τέκνο τῆς Χίου, πρόγραμμα τοῦ ὁποῖου εἶχε ἀναδεχθεῖ τὴν εὐθύνη, δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν ἰδέα τῆς συμπλήρωσης τοῦ ἡμιτελοῦς τόμου, γιὰ τὸν ὁποῖο αἰσθανόταν ἐκτεθειμένος δημόσια (τὸν εἶχε προαναγγεῖλει στὶς ἐφημερίδες καὶ ἐκκρεμοῦσαν ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὸν τυπογράφο καὶ τὸν χαρτέμπορο), καὶ δεύτερον ὅτι ἓνα μέρος τουλάχιστον τῶν δημοσιευμένων χειρογράφων δὲν φαίνεται νὰ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἐκδότη καὶ σώζεται ὡς σήμερα στὰ χαρτιά του. Μὲ ἄλλα λόγια, μιὰ συστηματικὴ πρὶν ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἀναζήτησις στοὺς φακέλους τοῦ Ἀρχείου Μάμουκα, ποὺ ἀπόκειται ἀπὸ τὸ 1956 στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, ἔφερε στὸ φῶς εὐρήματα ποὺ φωτίζουν πλήρως τὶς συγκεκριμένες πλευρὲς τοῦ ζητήματος. Νὰ δοῦμε τὰ πράγματα μὲ τὴ σειρά.

Ἦδη σὲ ἓνα γράμμα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μάμουκα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Σάθα, δημοσιευμένης τὸ 1974 στὴ *Μέλισσα τῶν βιβλίων* μὲ φωτοαναπαραγωγή τῶν πρωτότυπων κειμένων, ὁ πρῶτος πληροφοροῦσε τὸν δεύτερο τὸν Νοέμβριο τοῦ 1873, «ἐν ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸ παρὸν» ὅπως τοῦ ἔγραφε, ὅτι καταγινόταν νὰ τακτοποιήσῃ «πρὸς ἔκδοσιν» τὶς χειρόγραφες σημειώσεις καὶ τὶς ἀνέκδοτες ἐπιστολὰς τοῦ Κοραῆ ποὺ τοῦ εἶχε στείλει πρὶν ἀπὸ 15 περίπου χρόνια ὁ Κρεατσούλης, ἀλλὰ τὸ ἔργο δὲν προχωροῦσε σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία του λόγω τῆς πολλῆς ἐργασίας στὴ δημόσια ὑπηρεσία (ὑπηρε-

6. Οἱ Θ. Βολίδης, *δ.π.*, σ. ιβ', καὶ Γ. Λαδάς, *δ.π.*, σ. 36 καὶ ἀργότερα ὁ Ἄπ. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1979, σ. 399, διείδαν, βιαστικά, πολιτικὲς σκοπιμότητες στὴ διακοπὴ τῆς ἔκδοσης σχετιζόμενες μὲ ἔξωθεν πιέσεις λόγω τῶν δημοκρατικῆς ἔμπνευσης «Σημειώσεων εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος».

7. *Ὁ.π.*, σ. ια'-ιβ'. Ὁ Βολίδης ἀποκαλεῖ τὴ θυγατέρα τοῦ Μάμουκα («μονογενή»), ἐνῶ ὁ τελευταῖος εἶχε ἀποκτήσῃ καὶ δεύτερο παιδί, τὴν Αἰκατερίνη, ποὺ πέθανε σὲ ἡλικία 16 ἐτῶν τὸ 1881, τὴν περίοδο δηλ. τῶν μεγάλων φροντίδων τοῦ πατέρα της γιὰ τὴ διεκπεραίωση τῶν ἐντολῶν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῆ.

τοῦσε ὡς γεν. γραμματέας στὸ ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσως) καὶ τοῦ βάρους τῆς ἡλικίας (εἶχε περάσει τὰ ἐβδομήντα).⁸ Ἔνα μῆνα ἀργότερα σὲ μακροσκελέστατο γράμμα του μὲ ἡμερομηνία 23 Δεκεμβρίου 1873 πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Κοραΐ τῶν Ἀθηνῶν, σωζόμενο σὲ σχέδιο⁹ —γενικευμένη συνήθεια στὴ διεξαγωγὴ τῆς προσωπικῆς του ἀλληλογραφίας— ἔκανε γραπτὸ ἀπολογισμὸ (εἶχε προηγηθεῖ καὶ προφορικῶς) τῶν ἐρευνῶν του στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Χίου κατὰ τὸ 1871, ἐποχὴ πού βρισκόταν ἐκεῖ μὲ ἀναρρωτικὴ ἀδεια, προκειμένου νὰ ἐντοπίσει τὶς ἐκδόσεις τοῦ Κοραΐ, πού κατὰ τὶς πληροφορίες του ἦταν κατάστικτες μὲ σημειώσεις, διορθώσεις καὶ προσθήκες, καὶ νὰ ἀντιγράψει τὰ ἰδιόχειρα αὐτὰ σημειώματα «δι' ἰδίων ἔμαυτοῦ χρῆσιν». Ἀφοῦ, λοιπόν, ἀπαριθμοῦσε ὅσα βιβλία ἀναδίδεξε μὲ τέτοιου εἶδους χειρόγραφα ὕλη καὶ ὅσα δὲν πρόλαβε νὰ ἀναζητήσει, καὶ ἀφοῦ ἔκανε γνωστὴ τὴν ὑπαρξὴ στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ μόνου ἀνέκδοτου χειρογράφου, τοῦ γαλλοελληνικοῦ Λεξικοῦ, πού εἶχε ὁ Κοραΐς ἐτοιμάσει γιὰ ἔκδοση —δηλ. αὐτοῦ πού ἀργότερα, τὸ 1881, θὰ ἀποτελοῦσε τὸν πρῶτο τόμο τῶν *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων* μὲ δική του ἐπιμέλεια—, πληροφοροῦσε στὴ συνέχεια τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ὅτι καὶ ὁ ἴδιος εἶχε στὴν κατοχὴ του μιὰ σειρὰ βιβλίων τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραΐ κρίνοντας σκόπιμο νὰ δώσει τὶς ἀναγκαῖες ἐξηγήσεις γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὸν τρόπο πού ἔφτασαν στὰ χέρια του. Ἔτσι θὰ τοῦ δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ ἐξιστορήσει μὲ λεπτομέρειες —πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πληρέστερες περιγραφὰς πού διαθέτουμε— τὰ τῆς συνεργασίας του μὲ τὸν Καλλίνικο Κρεατσούλη καὶ γιὰ τὴν τύχη τῆς προσπάθειας νὰ ἐκδοθοῦν τότε τὰ κοραϊκὰ κατὰλοιπα. Τὰ χειρόγραφα, λοιπόν, καὶ τὰ βιβλία πού εἶχε στὴν κατοχὴ του ἦταν ἀκριβῶς αὐτὰ πού τοῦ εἶχε στείλει κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴ Μασσαλία ὁ παλιὸς του δάσκαλος καὶ ἱερέας σὲ ὀκτὼ δέσμες (ἀναφέρεται ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενό τους) μὲ σκοπὸ τὴν ἐπεξεργασία καὶ ἔκδοσή τους καὶ τὰ διατηροῦσε ἀπὸ τότε «ἐπιμελέστατα [...] ὡς ἀποτελοῦντα μέρος τοῦ εἰς τὴν Χίον πολυτίμου κληροδοτήματος τοῦ ἀθανάτου ἐκείνου ἀνδρός». Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν κειμηλίων στὰ χέρια του —συνέχιζε— καὶ ἄλλων πού τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Κρεατσούλης ὅτι θὰ τοῦ στείλει, εἶχε ἐνημερώσει ἀμέσως μετὰ τὴν εἶδηση τοῦ θανάτου τοῦ τελευταίου τὴν Ἐφορεία τῶν ἐν Χίῳ ἐκπαιδευτηρίων «εἰς ἣν, ὡς ἀντιπροσωποῦσαν τὴν Κοινότητα καὶ τῆς Κοραϊκῆς Βιβλιοθήκης κληρονόμον, ἀπόκειται νὰ λάβῃ πρόνοιαν περὶ τῆς ἐξακολουθήσεως ἢ μὴ τῆς διακοπείσης τυπώσεως». Συνοψίζοντας τόνιζε τὴ σημασίαν τῆς δημοσίευσης τῶν ἀνέκδοτων ἔργων τοῦ Κοραΐ τόσο γιὰ τὸ ἔθνος ὅσο καὶ τὸν φιλολογικὸ κόσμον ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἐργασία, ἀποφαινόταν, προϋπέθετε μακροχρόνια ἔρευνα.

8. Ἐκκλησιολογία Κων. Σάθα. Α'. Ἐπιστολὴς Ἀνδρέα Μάμουκα. Σχόλια: Ὁδυσσεὺς Δημητρακόπουλος, *Μέλισσα τῶν βιβλίων* 1 (1974), 35-36. Πβ. τὸ σχέδιο τοῦ γράμματος στὸν φάκ. 62 (Νοέμβρ. 1873) τοῦ Ἀρχείου Μάμουκα, Γ.Α.Κ. Κ. 80.

9. Ἀρχεῖο Μάμουκα, ὅ.π., φάκ. 62 (Δεκ. 1873).

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1874 ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Μασσαλίας, ποὺ εἶχε στὸ μεταξύ ἡμερωθεῖ σχετικὰ μετὴν ἔκθεση τοῦ Μάμουκα, θὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ συνεχίσει, μὲ δικὴ τῆς δαπάνη, τὴν ἔκδοση τῶν χειρογράφων τοῦ Κοραῖ ποὺ εἶχε διακοπεῖ λόγῳ ἔλλειψης χρηματικῶν μέσων ἀλλὰ καί, περαιτέρω, νὰ ἐπισταθῆσῃ στὴν ἀνατύπωση ὅλων τῶν ὑπόλοιπων ἔργων του.¹⁰ Ἡ ἔκτενέστατη καὶ πάλι ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ χιώτη λογίου, μηρολογημένη ἀπὸ 26 Ἀπριλίου,¹¹ περιεῖχε ἰδέες καὶ προτάσεις ποὺ τελικὰ ὁδήγησαν στὴν τελικὴ μορφοποίησιν τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος τῶν ἑορτασμῶν. Ἡ πρώτη πρόταση ἀφοροῦσε τὴ συμπλήρωσιν τοῦ ἡμιτελοῦς τόμου μὲ τις ὑπόλοιπες ἀδημοσίευτες ὡς τότε ἐπιστολὰς τῆς ὑπ' ἀρ. 1 δέσμης τοῦ Κρεατσούλη, κάτι ποὺ εἶχε ὑπολογιστεῖ ὅτι θὰ συγκροτοῦσε τελικὰ ἓνα τόμο τῶν 28 ὡς 30 τυπογραφικῶν φύλλων. Ὁ Μάμουκας πρότεινε νὰ τροποποιηθεῖ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο. Σ' αὐτὸν τὸν τόμο ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλες οἱ ἐπιστολὰς Κοραῖ ὅσες στὸ μεταξύ διάστημα εἶχαν δημοσιευτεῖ σὲ ἑφημερίδες καὶ περιοδικὰ, οἱ περιεχόμενες στὸ πρῶτο Ἀπάνθισμα τοῦ Ἰάκωβου Ρῶτα (1839), ὀλόκληρες καὶ ὅχι περικομμένες, καὶ ὅσες ἄλλες ἀνέκδοτες ἔμελλε νὰ ἀνακαλυφθοῦν, ὅπως συνέβη μὲ κάποιες δωρεὰς ξένων ἢ μὲ τυχαῖες εὐρέσεις ἀνάμεσα στὰ φύλλα ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ χιώτη σοφοῦ. Μιὰ τέτοια ἐκτεταμένη ἀναζήτηση γιὰ τὴ συναγωγή τῶν ἐπιστολῶν ἐπέβαλλε νὰ ἀναβληθεῖ προσωραῖα ἢ τύπωση τῆς ἡμιτελοῦς ἐκδόσεως.

Οἱ ἄλλες προτάσεις δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικὰς τῶν ἀποφάσεων ποὺ θὰ λαμβάνονταν στὴ συνέχεια σὲ κεντρικὸ ἐπίπεδο. Ἀφοροῦσαν τὴν ἀνάγκη ἀνθρώπινης ἐξειδικευμένης βοήθειας στὸ ἔργο τῆς προετοιμασίας καὶ ἐπεξεργασίας τοῦ ὑπόλοιπου χειρογράφου ὑλικῶν τῶν ἀποστολῶν Κρεατσούλη, τὰ οἰκονομικὰ θέματα τῆς ἔκδοσης (χαρτί, τυπωτικά, βιβλιοδεσία, ἀντιγραφικά, προσωπικὴ ἀμοιβή¹²), τὴ δυνατότητα πρόταξης στὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ γαλλοελληνικοῦ Λεξικοῦ καὶ τῶν Ἀτάκτων ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης μὲ αὐτόγραφες προσθήκες καὶ διορθώσεις τοῦ Κοραῖ,¹³ καὶ τέλος τὴ σκέψη τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς νὰ ἀνατυπωθοῦν ὅλες οἱ κοραϊκὰς ἐκδόσεις, σκέψη ποὺ ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ στὴ δημοσίευση μόνον τῶν παρασελίδων σημειώσεών τους.

Τὸ πῶς ἐξελίχθησαν τὰ πράγματα στὴ συνέχεια εἶναι γνωστό. Ἡ ἰδέα τῆς συμπλήρωσης τοῦ ἡμιτελοῦς τόμου τοῦ 1861 ἐγκαταλείφθηκε, ἀφότου μάλιστα ἔγινε προσιτὸ στὸν Μάμουκα καὶ τὸ ἐκδοτικὸ ἐπιτελεῖο του τὸ πλοῦσιο σὲ γραπτὰ τεκμήρια Ἀρχεῖο τοῦ Ἰάκωβου Ρῶτα, σωζόμενον στὰ χέρια

10. Ὁ.π., φάκ. 63 (Ἀπρ. 1874), ἐπιστολὴ 4.4. 1874.

11. Ὁ.π., φάκ. 63 (Ἀπρ. 1874), σχέδιο γράμματος.

12. Ἐπέχω ν' ἀπαντήσω — τοὺς ἔγραφε — Ἡ περὶ τούτου κρίσις ἀπόκειται εἰς Ὑμᾶς, καὶ μόνον εἰς Ὑμᾶς».

13. Τελικὰ οἱ σημειώσεις στὸν Α' τόμο τῶν Ἀτάκτων ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Στέριο Φα σουλάκη στὴ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ τόμου, Ἀθήνα 1991, σ. Χ-ΧΙV.

τῶν ἀπογόνων του. Ἄνοιγόταν πλέον μπροστά τους μιὰ νέα προοπτική, τῆς αὐτοτελοῦς ὀλικῆς ἐκδόσης τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραῖ δημοσιευμένης καὶ ἀνέκδοτης. Καὶ αὐτὸς ἦταν προφανῶς ὁ λόγος ποὺ ὁ χιῶτης λόγιος προτίμησε νὰ ἀποσιωπήσει στὴν εἰσαγωγή τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων* τὴν προγενέστερη ἀτελὴ ἐκδοτικὴ προσπάθειά του. Ὅμως δὲν εὐτύχησε οὔτε καὶ τώρα νὰ ὀλοκληρώσει τὴν προετοιμασία τῆς ἐκδόσης. Πέθανε τὸ 1884, πρὶν προλάβει νὰ μεταγράψει τὰ ὑπόλοιπα γράμματα τῆς δέσμης Κρεατσούλη καὶ φυσικὰ νὰ δεῖ ἀρχινισμένο τὸ τύπωμα τῆς ἀλληλογραφίας. Ὡστόσο καὶ ὁ διάδοχός του στὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσης, ὁ Νικόλαος Δαμαλάς, δὲν πρόσεξε στὰ κατάλοιπα τοῦ Μάμουκα τὴν ὑπάρξῃ αὐτῆς τῆς δέσμης, τὴν ὁποία μόλις τὸ 1923 ἀνακάλυψε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ τελευταίου ὁ Παντελὴς Κοντογιάννης καὶ δημοσίευσε τὸ περιεχόμενό της στὰ *Χιακὰ Χρονικά*.¹⁴ Σήμερα τὰ ἐπιστολικά αὐτὰ κείμενα φυλάσσονται στὸν φυσικὸ τους χῶρο, στὴ Βιβλιοθήκη Κοραῖ τῆς Χίου.

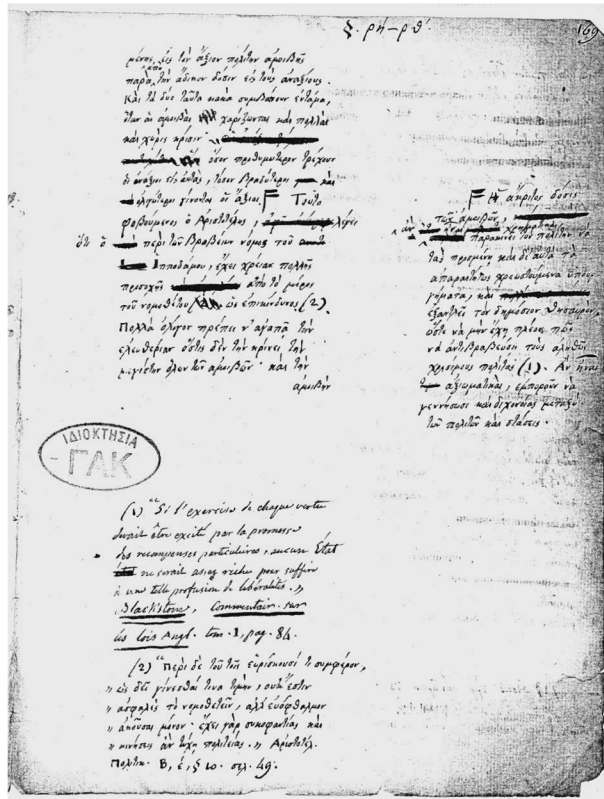
Ἄλλὰ καὶ τὰ αὐτόγραφα τῶν ὑπολοίπων κειμένων τῆς ἡμιτελοῦς ἐκδόσεως τοῦ 1861 δὲν χάθηκαν ἐξ ὀλοκλήρου. Στὸ Ἀρχεῖο Μάμουκα τῶν Γ.Α.Κ. ἀπόκειται ἀκέραιη ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου πρὸς τὸν Μελάγχθονα (Πρόλογος: «Πρὸς τὸν ἀναγνώστην»), δύο δίφυλλα σελιδαριθμημένα ἀπὸ 1-8, Ἐπιστολὴ: inc. «Φιλίππω τῷ Μελάγχθονι, Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος εὖ πράττειν», τρία δίφυλλα σελιδαριθμημένα ἀπὸ 1-11 (ἡ ἐπόμενη σελίδα ἄγραφη). Τὸ κείμενο εἶναι καθαρογραμμένο σὲ φύλλα διαστάσεων 0,300 x 0,195, μὲ σποραδικὲς προσθήκες καὶ ὀρθογραφικὲς διορθώσεις στὰ περιθώρια. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τῆς Ἐπιστολῆς σώζεται σὲ δύο δίφυλλα ἀσελιδῶτα διαστάσεων 0,350 x 0,225 (ἡ σ. [8] ἄγραφη) καὶ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τρίτο χέρι (γραμματικοῦ). Παραδίδει ἰδιόχειρη μόνον τὴν τιτλοφόρηση τῆς Ἐπιστολῆς πάνω σὲ ἐπικολλημένο στὴ σ. [1] κομματί χαρτιοῦ, γιὰ τὴν περίπτωσή ποὺ αὐτὴ ἐκδιδόταν στὴ Γαλλία,¹⁵ καθὼς καὶ τὴ μεταγραφή τῆς ἀρχαιοελληνικῆς χρονολογίας τοῦ τέλους κατὰ τὸ σύγχρονο ἡμερολόγιο.¹⁶

Ἀντίθετα ὀλωσδιόλου ἀποσπασματικὸ εἶναι τὸ σωζόμενο κείμενο τῶν «Σημειώσεων εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος». Στὸ Ἀρχεῖο βρέθηκαν οἱ σ. 167-170 (δίφυλλο 0,241 x 0,182) ποὺ περιλαμβάνουν τὶς σημειώσεις τοῦ Κοραῖ στὰ τελευταῖα ρη'-ρθ' ἄρθρα τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπι-

14. «Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Κοραῖ καὶ πρὸς Κοραῖν», *Χιακὰ Χρονικά* 5 (1923), 5-216. Πβ. Γ. Λαδᾶ, *ὅ.π.*, σ. 37.

15. Ὁ τίτλος (Epître/ d'un Grec de Corfou,/ Ecrit en 1543/ au Célèbre Ph. Melanchton/ au sujet des progrès/ allemands, et des projets/ sinistres des Turcs) δικαίως δὲν ἐνωματώθηκε στὴν ἐκδοση τοῦ Μάμουκα ἢ ὁποία ἀπευθυνόταν σὲ ἑλληνικὸ κοινό.

16. Ἀρχεῖο Μάμουκα, *ὅ.π.*, Ἐνόητες Μικραί, φάκ. 115 Α, ἀρ. 1. Στὸ ἄγραφο verso τοῦ δευτέρου δίφυλλου τῆς γαλλικῆς μετάφρασης σημείωση μὲ τὸ χέρι τοῦ Καλλίνικου Κρεατσούλη: «Ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπάρχου/ Πρὸς τὸν Μελάγχθονα».

Αυτόγραφο από τις «Σημειώσεις εις τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος»

δαύρου καὶ αὐτὲς ἀνολοκλήρωτες.¹⁷ Ἐδῶ παρατηροῦνται ἀρκετὲς διαγραφές στὴ φραστικὴ διατύπωση καὶ κάποιες παρασελίδιες προσθήκες. Παραβολὴ τοῦ πρώτου τυπογραφικοῦ φύλλου τῆς ἡμιτελοῦς ἐκδόσεως Μάμουκα μὲ τὸ χειρόγραφο τοῦ Κοραῆ τῆς Ἐπιστολῆς Ἐπάρχου, καὶ ἀντίστοιχα τῆς ἐκδόσεως Βολιδῆ μὲ τὸ μικρὸ δεῖγμα τοῦ χειρογράφου τῶν «Σημειώσεων εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα», ἐκδόσεως τοῦ ἀναπαρήγαγε τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Μάμουκα, ἔδειξε ὅτι οἱ ἐκδότες σεβάστηκαν τὸ κοραϊκὸ πρωτότυπο χωρὶς οὐσιαστικὲς ἀλλοιώσεις ἢ παρεμβάσεις στὸ κείμενο.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

17. "Ο.π., Ποικίλα, φάκ. 125, ἀρ. 24. Οἱ σωζόμενες σελίδες ἀντιστοιχοῦν στὶς σ. 137-140 τῆς ἐκδόσεως Βολιδῆ. Ἄπὸ τὸ αὐτόγραφο λείπει ἡ συνέχεια μὲ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ κειμένου καὶ τὴν ὑποσημείωση.